

81'373.42:811.163.6

Ada Vidovič Muha

Filozofska fakulteta v Ljubljani

IZRAZNO-POMENSKA TIPOLOGIJA POIMENOVANJ

Izrazno-pomenska členitev leksemov glede na predstavo denotata izkazuje tri temeljne tipe: leksemi so stavčnočlenske besede ali stalne besedne zveze, nestavčnočlenski besedni vrsti s slovničnim pomenom, leksikalizirana govorna dejanja z morebitnimi pragmatičnimi okoliščinami, tvorne sestavine govornih dejanj in stavčne povedi. – Jezikovnokulturni vidik se omejuje na predstavitev izrazne poimenovalne tipologije.

The formal-semantic analysis of lexicon with respect to the presentation of the denotatum displays three basic types, i.e., lexical items are sentence elements or set phrases, word-classes with grammatical meaning, but without being sentence constituents, lexicalized speech acts with possible pragmatic circumstances, constitutive components of speech acts, and clausal sentence. – Linguistic-cultural aspect is limited to the presentation of the formal typology of denotation.

Ključne besede: poimenovalna zmožnost jezika, denotat, jezikovna kultura

Key words: denotative capacity of language, denotatum, language culture

Tipološko členitev poimenovalnih možnosti jezika, konkretizirano v leksemih, je mogoče oblikovati z dveh vidikov: notranjejezikovni, odvisen od narave jezika, izhaja iz tipologije denotata, ki se oblikuje na podlagi človekovega dožemanja strukturiranosti sveta in kot tak sestavlja pojmovni svet slovarja.¹ Z drugimi besedami – denotat narekuje ustrezno tipološko izbiro poimenovalnih možnosti. Drugi, zunajjezikovni, veže poimenovalno možnost na jezikovno kulturo,² kjer gre zlasti za sinhrono razmerje domače – prevzeto; sem sodita še t. i. drugotni poimenovalni možnosti, ki temeljita na jezikovni gospodarnosti: tako poenobesedenje (univerbizacija) kot kratičnost načeloma izhajata iz razmerja med poimenovalno večbesednostjo in enobesednostjo,³ kratičnost pa poleg tega predstavlja še poseben sklop besedotvornih postopkov.⁴

¹ Slovar modernega, živega jezika razumemo kot celovit nabor poimenovalnih možnosti (Vidovič Muha 2000: 11–17), kar pomeni dinamično odprtost slovarja v smislu vsebovanosti poimenovalnih vzorcev, uporabnih ob vsakokratni poimenovalni potrebi. Ločujemo torej med poimenovalno zmožnostjo slovarja – njegovo potenco, in realizirano poimenovalno možnostjo – leksemom oz. slovarsko besedo.

² Jezikovno kulturo je mogoče razumeti v smislu jezikovne učinkovitosti uravnateženo razmerje med tradicijo, zajeto v sistemski določenosti jezika, in inovacijo, izhajajočo iz aktualne jezikovne rabe (Stich 1979: 989–108; Vidovič Muha 1991: 17–29).

³ Tu se pojavljajo kot poseben primer zlasti zloženke glede na kratična poimenovanja, kjer gre v obeh primerih seveda za enobesednost, zato je členek »načeloma« umesten.

⁴ O kratičnosti z vidika besedotvornih postopkov, tudi z več tipološkimi primeri je pisala N. Logar npr. 2003 (131–149).

1 Izrazna podoba leksikaliziranih poimenovanj, leksemov, se lahko pojavlja kot izrazna beseda⁵ ali nestavčna stalna besedna zveza, lahko pa tudi kot stavek, stavčna poved ali izrek. Glede na vrsto denotata je lekseme mogoče ločiti na več tipov in podtipov: lahko gre za (a) propozicijsko ali nepropozicijsko vrednost stavčnih členov, (b) slovnično priredno ali podredno razmerje, se pravi za nestavčnočlenski besedni vrsti – vezniško in predložno besedo, (c) izraženo ali zakrito leksikalizirano govorno dejanje, lahko vezano na pragmatične okoliščine, (c₁) tvorni prvini govornega dejanja, prvo- in drugoosebni zaimek, (c₂) od prvin govornega dejanja odvisni prislovi zunanjih okoliščin, (č) minimalno besedilo ali del besedila.

Izrazna beseda ali nestavčna stalna besedna zveza se pojavlja v naslednjih vlogah:

- (1) stavčni člen: razlaga pomena denotata tovrstnih leksemov je sintagmatska, torej nestavčna podredna besedna zveza, sestavljeno iz paradigmatsko pridobljenih pomenskih sestavin, temelječih na razmerju med pojmovno širšim (nadredni člen zveze) glede na pojmovno ožje (podredni člen), npr. *čustvo* 'duševni proces kot posledica razmerja med človekom in okoljem',⁶ *drevo* 'rastlina z deblom in vejami', *mati* 'ženska v razmerju do svojega otroka';⁷
- (2) slovnični pomen; gre za nestavčnočlenski slovnični besedni vrsti – vezniška in predložna beseda, ki izraža razmerji v jeziku – priredje ali podredje. Razlaga pomena denotata po SSKJ je zakrita stavčna, ki pa pri predlogu kaže na mešanje pojma predlog in prosti glagolski morfem, homonimni s predlogom, npr. *na* '/kdo uporablja *na*/ za izražanje premikanja k zgornji strani česa /.../';⁸
- (3) zakrito leksikalizirano govorno dejanje; gre za nestavčnočlenski modifikacijski besedni vrsti – medmet in del členkov s stavčnopovednim oz. stavčnim tipom pomske razlage, npr. *joj* '/kdo/ izraža čustveno prizadetost, zaskrbljenost';

⁵ Nujno je ločiti med pojmom izrazna in slovarska beseda: prva temelji na glasovno-črkovni, torej nepomenski opredelitvi, druga je sopomenka za leksem, opredeljena je torej s slovarskim pomenom. – Kot je znano (Toporišič 1976: 90–92; *2000: 103–107.), izhaja izrazna definicija zapisane besede iz formalne opredelitve tega pojma – skupaj zapisan nabor črk – kar marsikdaj odpira pravopisno vprašanje razmerja med besedo in besedno zvezo, tip golf-0-igrišče; definicija besede v govornem prenosniku je zahtevnejša, odvisna najmanj od najmanjšega možnega premora seveda ob upoštevanju breznaglasnic.

⁶ Razlage so prirejene po SSKJ.

⁷ Več o nadaljnji notranji členjenosti tovrstnih leksemov prim. Slovensko leksikalno pomenoslovje – dalje SLP (Vidovič Muha 2000: npr. 54–77).

⁸ Predložni pomen, kot je razložen, temelji na globinski prislovni vlogi »predlogov«; takšna razlaga dejansko izhaja iz pomena prostega glagolskega morfema, homonimnega s predlogom, ki umešča glagolsko dejanje v prostor, čas kot npr. *biti pri vratih* 'zraven'. Izvorni pomen tovrstnih krajevnih (in časovnih) prostih glagolskih morfemov je vezan na tvorni prvini govornega dejanja – krajevnost glede na mesto nahajanja govorečega, časovnost na trenutek govorjenja (Vidovič Muha 2000: 75–77; 2006: 36–39). Pri predlogih gre torej za dvojno funkcijo: kot prosti glagolski morfemi uvrščajo glagolsko dejanje, stanje v prostor, čas (v prostoru), ki ga konkretizira samostalnik, ob katerega se razvrščajo (okoliščinski pomen – funkcija prislovnih določil) oz. usmerjajo dejanje, stanje glagola glede na tak samostalnik (usmerjenostni pomen – funkcija predmeta); kot predlogi so omejeni samo na izražanje podredja, kar se kaže v določeni obvezni izbiri po definiciji neimenovalniške sklonске končnice samostalnika oz. samostalniške zveze (O vezavi predlogov Toporišič 1976: 348–350; *2000: 418–423), se pravi, da gre v bistvu za različno vezavno družljivost ali vezavo glagolov s prostim glagolskim morfemom, ki jo narekuje globinskoprislalni pomen tega morfema, npr. *vzpenjati se na gor-o* 'gor' : *biti na gor-i* 'zgoraj'. O pomenu predložnih zvez prim. Toporišič 1976 (350–359), *2000 (416–425), o pomenu prostih glagolskih morfemov zlasti v razmerju do predponskega obrazila A. Vidovič Muha (1993: 161–192), o »predložnomorfemskih glagolih« A. Žele (2001: 82–101).

- (4) tvorni prvini govornega dejanja; stavčnočlenski besedni vrsti sta osebni zaimek za 1. in 2. osebo – govoreči : ogovorjeni;
- (5) zunanje okoliščine govornega dejanja, izražene s prislovi kraja in časa, ki so pomensko odvisni od mesta nahajanja govorečega in trenutka govorjenja, npr. *tu* ‘/kdo/ izraža kraj prostor, kjer govoreči je’, *sedaj* ‘/kdo/ izraža, da se dejanje zgodi skladno s trenutkom govorjenja’. – V to skupino bi lahko uvrstili tudi proste glagolske morfeme, ki so homonimni s predlogom.

Stavčna poved se pojavlja v vlogi:

- (1) izraženega leksikaliziranega govornega dejanja, uresničenega v določenih pragmatičnih okoliščinah, dejansko gre torej za izrek, npr. kot pozdrav ob prihodu *dober dan (želim)*, in
- (2) minimalnega besedila ali dela besedila – pregovorov, rekov.

Lahko povzamemo: z vidika denotata se nam izrazno definirana beseda in stalna besedna zveza v smislu svoje temeljne vloge postavljata v samo središče poimenovalnosti; kot rečeno, pa se v tej vlogi pojavlja tudi stavčna poved, izrek – slednji lahko v smislu pomske celovitosti neločljivo povezan s pragmatičnimi okoliščinami (SLP: 83–97).

1.1 S slovarskopomenskega vidika je torej mogoče predstaviti denotata, ki jo poimenuje izrazno definirana beseda ali nestavčna stalna besedna zveza z vrednostjo enega leksema, opredeliti s pomenskimi sestavinami (semi) kot najmanjšimi enotami (slovarskega) pomena. Naj povzamemo: pri tovrstnih leksemih je za določanje leksikalnega pomena mogoče uporabiti temeljni sintagmatski (podredni) slovarskopomenski vzorec, sestavljen iz dveh paradigmsko (asociativno) pridobljenih tipov pomenskih sestavin, omejenih s spoznanjem, da gre pri pomenski opredelitvi za razmerje pojmovno širšega, zajetega v uvrščevalni pomenski sestavini (UPS) glede na pojmovno ožje, ki je zajeto v (najmanj dveh) razločevalnih pomenskih sestavinah (RPS).⁹

S skladenjskega stavčnostrukturnega vidika se lahko tovrstni leksemi pojavljajo kot stavčni členi. Primarna (definičijska) stavčna vloga je, kot je znano, za samostalniško besedo osebkovala, pri prehodnih glagolih v povedku tudi predmetna, za glagol povedkova in za prislov zunanjih (krajevnih, časovnih) okoliščin prislovnodoločilna. Samostojni leksemi so tudi razvijajoči stavčni členi, če s svojim skladenjskim jedrom – samostalnikom, glagolom, krajevnim ali časovnim prislovom – ne tvorijo stalne besedne zveze; sem sodijo vse pridevniške besede, ki se ne uvrščajo med prave vrstne pridevnike, načeloma vse prislovne besede, ki ne sodijo v skupino vrstnih prislovov, in seveda vsi povedkovniki kot pomenska določila povedkovega glagola (SLP: 62–77; Vidovič Muha 2006).¹⁰ Goli stavčni členi in (nestavčne) stalne besedne zveze v stavčnočlenskih vlogah,

⁹ Sintagmatsko-paradigmski vidik je torej vgrajen v sam pomen kot temeljno enoto slovarja. (SLP: 51–77).

¹⁰ Vse omenjene prvine sodijo med lekseme (slovarske besede), katerih opredelitev je mogoče navezati na teorijo govornih dejanj: Leksemi so torej slovarske poimenovalne enote, ki so sposobne opravljati sporočanje (komunikacijsko) vlogo; glede na to jih lahko razumemo kot tvorne prvine sporočanje (komunikacijskega) slovarja, se pravi, da po končanem govornem dejanju ne razpadejo, ko so več kot enobesedne. V t. i. komunikacijski slovar sodijo seveda vse vrste komunikacijskih možnosti, tudi nejezikovnih, kot je npr. premikanje glave navzgor in navzdol ‘izraža pritrdjevanje’, dviganje in spuščanje ramen ‘izraža dvom’ idr. (Vidovič Muha 2000: 83–92).

ki niso razvijajoče, so s pomenskoskladenjskega vidika sestavina pomenske podstave (propozicije) stavčne povedi. Glede na propozicijo povedi se torej ločita tipa *Prenosni računalnik* (prenosnik) je uporaben : (*Zelo*) zmogljiv računalnik je uporaben.

Naj povzamemo slovnični vidik predstavitve obravnavanih leksemov, v SLP označenih z L_1 : Predstava denotata je izražena s stavčnimi členi; gre za leksiko, ki jo uvrščamo med stavčnočlenske besedne vrste; te pa so:

- (1) sestavina pomenske podstave povedi – samostalniška, glagolska in prislovna beseda zunanjih okoliščin (kraj, čas); sem sodijo tudi stalne besedne zveze z omenjenimi besednimi vrstami kot skladijskimi jedri, npr. *gozdna pot*, *prenosni računalnik*, tudi *prenosnik*,¹¹ *filozofija eksistence*; *fonološko opisati*; *dan na dan*;
- (2) zunaj pomenske podstave stavčne povedi: pridevniška beseda kot razvijajoči člen, torej pomenska »modifikatorka« samostalnika, in prislovna beseda notranjih okoliščin kot pomenska »modifikatorka« glagola; ob slednjem še povedkovnik kot pomensko določilo glagola. Stalne besedne zveze z obravnavanimi jedri, ki so prav tako lahko v vlogi razvijajočih stavčnih členov, seveda prav tako ne morejo biti sestavina pomenske podstave povedi.

Izhodiščna, natančneje skladijsko-slovarska pomenska opredelitev obravnavanih leksemov temelji na kategorialnih pomenskih sestavinah (KPS), kot je znano (Vidovič Muha 2006:23–43), razvidnih prav iz stavčnočlenskih vlog posameznih leksemov; pomenski vzorec, sestavljen iz tipičnega sintagmatskega razmerja med UPS in RPS, je mogoč znotraj določenih KPS, se pravi, da je kot celota vgrajen v tiste KPS, ki omogočajo posamezni besedni vrsti vlogo stavčnega člana, npr. za vse, kar je samostalni, je na slovarski ravni značilen spol, živo+/-, človeško+/-, pojmovno+/-¹², števno+/-, (metajezikovno) sklanjatev, za glagol vid in (slovarska) potencialna vezljivost.

1.2 Slovarski denotat je tudi govorno dejanje, izraženo lahko z zunajjezikovnimi ali jezikovnimi sredstvi; slednja pa so lahko zakrita, ko gre za medmet in vsaj del členkov (SLP 86-88), in izražena – načeloma v določenih zunajjezikovnih okoliščinah. Tovrstni leksemi so v SLP označeni z L_2 . Pojmovanje izraza *leksem* je v tem delu razumljeno kot nadpomenka frazemskih jezikovnih enot tudi s pragmatičnim pomenom.

1.2.1 Pri nekaterih členkih in vseh medmetih je mogoče na podlagi vsaj nekaterih razlag v SSKJ oblikovati vzorec predstavitve govornega dejanja, ki ga izražajo.¹³

Členki so kot nosilci govornega dejanja omejeni na namero tvorca besedila, izraženo z razlagalnim vzorcem *kdo – govoreči/tvorec besedila – poudarja kaj* (SLP 88). Vsaj pri delu členkov gre za modificiran izraz globinskega stavčnega dela povedi, pri čemer ta globinski stavčni del tvori s površinskim (izraženim) stavkom najmanj dvostavčno

¹¹ Poenobesedenje (univerbizacija) je eno izmed meril leksemskosti stalnih besednih zvez s samostalniškim jedrom.

¹² Z besedotvornega vidika sodijo med pojmovne vsi samostalniki z besedotvornim pomenom dejanja, lastnosti, stanja in časa, dejanja, časa, ko je kaj, s skladijskofunkcijskega pa vsi povedkovniki po izvoru iz samostalnika (Vidovič Muha 2006: 33–34)

¹³ Natančnejši pregled tovrstne problematike je predstavljen v razpravi A. Vidovič Muha (2003: 41–43).

poved v prirednem razmerju; trditev je lepo razvidna iz primera, navedenega v SLP (31), *Tudi oče me razume* 'Oče me razume in (vsi) drugi me razumejo'.¹⁴

Razlagalni vzorec medmetov se loči od razlagalnega vzorca, vezanega na nekatere členke, po pomenu glagola v povedku (SLP npr. 87-88; Vidovič Muha 2003: 40-43): pri členkih (*Kdo – govoreči/tvorec besedila*) poudarja *kaj*, npr. *Sosed samo spi* 'Sosed spi, nič drugega ne počne', pri medmetih (*Kdo – govoreči/tvorec besedila*) izraža *kaj*, npr. *juhuhu* (*Kdo*) izraža *veselje, razigranost*. V slovarskem smislu so torej medmeti globinske povedi, se pravi samostojni deli besedila ali besedilo samo – pomen glagola *izražati* 'z besedami /.../ posredovati /.../ svoje misli' – členki pa globinski stavčni modifikatorji pomena katerega izmed stavčnih členov izraženega stavka – pomen glagola *poudarjati* 'z govorjenjem dajati vsebini povedanega /.../ večjo pomembnost'. V obeh primerih gre za zaimek *kdo*, se pravi za slovničnokategorialno oznako človeka (č+) v vlogi tvorca govornega dejanja. – Za medmete značilna celovitost govornega dejanja zahteva vedno tudi naslovnika: pri razpoloženskih medmetih je ta lahko identičen s tvorcem besedila, npr. pri izražanju bolečine, tip *au* 'Zelo me boli', pri drugih pomenskih skupinah medmetov je naslovnik vedno pričakovan. Glede na pomenske skupine medmetov – razpoloženski, posnemovalni, namerni¹⁵ – pa ga je mogoče ločiti na podkategoriji človeško (č+) ali živo (+); slednji, se pravi ž+, se uporablja pri skupini namernih medmetov, ko gre za t. i. vabne, odganjalne ali usmerjevalne klice živalim (SLP 86-88; Vidovič Muha: 41-43); realizirajo se torej samo v posebnih zunajjezikovnih okoliščinah, v SSKJ zaznamovanih s t. i. kvalifikatorskimi pojasnili, npr. *bistahor* klic konju 'na levo'.

1.2.2 Pri izraženem govornem dejanju so zanimive tvorne prvine govornega dejanja, ki so hkrati seveda tudi sestavine razlagalnega vzorca L₂. Po SLP (89) gre pri jezikovnem sporočanju za vzpostavljanje razmerja lahko z upoštevanjem posebnih sporočanjških okoliščin – členitev po aktualnosti – med (a) tvorcem besedila in naslovnikom – govorečim in ogovorjenim, npr. kot pozdrav pri prihodu *dober dan (želim)*, pri trkanju s kozarci *na zdravje (pijmo)*, poziv pri pitju (*na*) *eks (izpijmo)* ipd., kot psovka *ti (si) prekleta avša* (SLP: 89, 90.), in (b) tvorcem besedila in besedilom samim /.../, npr. kot kletvica *strela jasna* 'izraža /npr./ podkrepitev trditve'.

1.3 Tvorni prvini govornega dejanja – tvorec in naslovnik – sta lahko v posebnih okoliščinah izražena tudi zaimkovno, se pravi s prvo- ali drugoosebnim zaimkom;¹⁶ globinsko gre seveda vedno za lastna imena, torej za človeško (č+).¹⁷ Pomenski vzorec

¹⁴ Spoznanje, da »nekateri« členki »nadomeščajo izpustne stavke« je najti v Toporišičevi Slovenski slovnici (2000: 110, 445).

¹⁵ Pomenska razvrstitev členkov in medmetov, slednjih s poudarkom na glasovni in oblikovni zgradbi je podana v slovnica J. Toporišiča (1976: 384-385; 386-401; 2000: 445-449; 450-463).

¹⁶ Predvidljivost rabe tudi osebnih zaimkov ob končniško izraženi osebi – osebni glagolski obliki, izhaja iz redakcije tovrstnih zaimkov v SSKJ; navaja jo tudi Toporišič v SS 1976 (242-243) in enako v ⁴2000 (307-308).

¹⁷ Lastna imena sodijo v poseben tip slovarja, saj vedno poimenujejo posamezno, ne pa nujno eno; pomenske vrednosti jim torej ni mogoče določiti.

temelji na prvinah govornega dejanja: *jaz – (kdo) izraža sebe kot govorečega, ti – (kdo) izraža koga kot ogovorjenega*.¹⁸

1.4 Z govornim dejanje je povezan tudi pomen tistih krajevnih in časovnih prislovov, ki ga je pri krajevnih prislovih mogoče določiti glede na mesto nahajanja govorečega, tip *tu, tam, zgoraj, spodaj*, oz. glede na trenutek govorjenja pri časovnih prislovih, tip *sedaj, včeraj, lani, potem*. Razlagalni vzorec pomena bi se za tovrstne krajevne prislove lahko glasil (*kdo*) *izraža razmerje v prostoru glede na svoje nahajanje*, za časovne pa (*kdo*) *izraža razmerje v času glede na trenutek (svojega) govorjenja*.¹⁹

1.5 Če zelo posplošimo, lahko ugotovimo, da izrazna členitev leksemov glede na predstavo denotata izkazuje dva temeljna tipa leksemov: gre za lekseme kot tvorne sestavine besedila in lekseme kot govorna dejanja oz. tvorne sestavine govornih dejanj.

2 Jezikovno kulturni vidik, ki zajema lekseme kot izrazne besede in stalne nestavčne besedne zveze, bo predstavljen shematsko z vidika ustvarjanja poimenovanj s sredstvi lastnega jezika glede na prevzemanje iz drugih jezikov; velja poudariti, da je pojem prevzemanja razumljen sinhrono. Tovrstna členitev leksike je notranje desetiška:

1 Iz lastnega jezika

1.1 Netvorjenost, tip *stol*

1.2 Tvorjenost²⁰

1.2.1 Stalna besedna zveza, npr. *strojni inženir, informacijska tehnologija, prenosni računalnik, plačilna kartica, potni list, osebna izkaznica*; (iz računalništva) *programska oprema, strojna oprema, pogovorno okno*; tudi *rdeča mravlja, črni kruh, globoko morje; nakladalni stroj, gasilni aparat*.

1.2.2 Beseda – besedotvorje

1.2.2.1 Sistemsko predvidljiv²¹ besedotvorni postopek

¹⁸ V bistvu bi lahko uvrstili vse razlage v SSKJ z osebno glagolsko obliko *izraža* med uslovarjena govorna dejanja, če bi glagol *izražati* vezali na njegov izhodiščni pomen 'z besedami, kretnjami posredovati svoje misli, čustva, razpoloženje' (SSKJ 2, 1975: 159), ki je v bistvu tvorna prvina sporočanje verige po vzorcu *kdo izraža* 'sporoča' *komu*; tvorec in naslovnik sta po pričakovanju vedno č+ ali kot č+ (npr. del namernih medmetov), se pravi vedno *kdo izraža komu ...*; sem bi lahko uvrstili npr. pomenske razlage vseh zaimek kot *kdo – /kdo – č+/ izraža /komu – č+/ vprašanje po neznani osebi* (SSKJ II, 1975: 309). Seveda pa je glagol *izražati* v razlagah SSKJ mogoče razumeti tudi v njegovem metonimično tvorjenem pomenu (3. pomen v SSKJ: 159) 'biti nosilec kakega pomena, lastnosti', dejansko pomeniti; sporočanje veriga je tako potisnjena v ozadje, npr. *on* po razlagi v SSKJ 'izraža osebo ali stvar, ki je govoreči ne enači s seboj' (SSKJ 3, 1979: 390), sporočanje razlaga po vzorcu (*kdo*) *izraža (komu) kaj o kom/čem*.

¹⁹ Razlage tovrstnih prislovov v SSKJ niso dosledne: ob npr. ustrezni za geslo *tu* 'izraža kraj, prostor, kjer govoreči je', se pojavljajo primeri krožnih razlag kot *danes* 'pričujočega, današnjega dne' ali razlag brez relevantne orientacijske točke, vezane na trenutek govorjenja, tip *sedaj* 'izraža, da se dejanje zgodi v tem času, tem trenutku' – tem glede na kaj? idr. Vsi tovrstni primeri so potrebni pregleda in medsebojne uskladitve z vidika prvin govornega dejanja.

²⁰ Kot je razvidno iz nadaljnje členitve, je tvorjenost tu razumljena širše, se pravi, da se ne nanaša samo na besedotvorje.

²¹ Besedotvorje temelji na spoznanju o skladijskem izvoru tvorjenk – vsaka tvorjenka kot zveza najmanj dveh morfemov – besedotvornopodstavnega in obrazilnega – je pretvorljiva v pomensko in strukturno predvidljivo nestavno besedno zvezo – skladijsko podstavo z izjemo sklopov, ki nastajajo iz govorne podstave (Vidovič Muha npr. 1988: 10–25).

- 1.2.2.2.1 Iz skladišne podstave (SPo) – vse besedotvorne vrste razen sklapljanja, npr. *plač-ilo*, (iz računalništva) *pomniln-ik*, *risaln-ik*, *urejevaln-ik*, *računaln-ik*; *pod-nož-je*; *kol-o-voz-0*; *kin-o-dvorana*; *pra-domovina*.
- 1.2.2.2.2 Iz govorne podstave (GPo) – sklapljanje, npr. *se-ve-da*, *dober-dan*
- 1.2.2.2 Sistemsko nepredvidljiv besedotvorni postopek – kratičnost, iz občnih imen, npr. jezikoslovne terminologije kot *Rd* (rezultat dejanja), stavčnopovednih zgradb, npr. *Štos* (Še v torek obujamo spomine), in lastnih imen, npr. zemljepisnih kot BiH, stvarnih kot *LZ* (Ljubljanski zvon).
- 1.2.3 Pomenotvorje – iz besede ali stalne besedne zveze – po predvidljivem postopku²² sprememba sintagmatskih in/ali paradigmatičnih lastnosti pomena leksema,²³ lahko v poimenovalni (leksikalni) ali preimenovalni (stilistični) vlogi.
 - 1.2.3.1 Prenos
 - 1.2.3.1.1 Paradigmatični vidik (asociativnost)²⁴ – leksikalizirani metaforični pomen, npr. (iz računalništva) *miška*, *okno*, *koš*, *orodjarna*, *okolje*, *hrošč*, *virus*.
 - 1.2.3.1.1.1 Posplošujoči (leksikalizirani) metaforični pomen – uvrščevalna pomenska sestavina ostaja v pojmovnem (pomenskem) polju motivirajočega pomena, npr. (1) *slabšalno*, kdor (rad) veliko govori, (2) kdor rad govori.
 - 1.2.3.1.1.2 Specificirajoči (leksikalizirani) metaforični pomen – uvrščevalna pomenska sestavina glede na motivirajoči pomen spremeni svoje pojmovno (pomensko) polje, lahko določeno s kategorialnimi pomenskimi sestavinami, npr. *koš* (1) *konkretno* navadno pletena *posoda* za odpadni papir /.../ (2) pojmovno virtualni prostor v računalniku po vlogi kot *koš* (1) (SLP, 144–154).
 - 1.2.3.1.2. Sintagmatski vidik (povezovalnost)
 - 1.2.3.1.2.1 Leksikalizirani metonimični pomen, npr. *razstava olj*, *pohišstvo iz hrasta*, *košnja*, *žetev*, *mladost* ‘čas, ko se kosi, žanje, ko je (kdo) mlad’
 - 1.2.3.1.2.2 Leksikalizirani sinekdohični pomen, npr. *posaditi hruško*: *jesti hruško*
 - 1.2.3.2 Pomenska vsebovanost – motivirajoči pomen vsebuje vsebinske lastnosti, ki se upomenijo v motiviranem pomenu, npr. *mož* (1) sopomenka *moški* – ‘odrasel človek moškega spola’, (2) *moški* (1) v razmerju do ženske, sopomenka npr. *zakonski mož*

²² Predvidljivost metonimičnega in sinekdohičnega pomena, pomenske vsebovanosti, okvirno tudi metaforičnega pomena, je na podlagi obnašanja pomenskih sestavin predstavljena v SLP v poglavju o tipih večpomenskosti (121–157); več zlasti o metonimičnem in sinekdohičnem pomenotvorju samostalnika v monografiji J. Snoj (2004).

²³ Na izrazni ravni se pomenotvorje loči od besedotvorja po tem, da ima tvorjenka glede na motivirajočo besedo najmanj en morfem več, da je torej glede na motivirajočo besedo morfološko bolj obremenjena, npr. *miz(a)-ic(a)*; besedotvorni oz. obrazilni morphem je seveda lahko tudi glasovno prazen – ničti, npr. *pod-hod-0*; pomenotvorje ne vpliva na izrazno podobo leksema. Od homonimije (enakoizraznosti) se pomenotvorje loči po možnosti vzporeditve povezave (asociacije) med motivirajočim in motiviranim pomenom s pomočjo že omenjenega predvidljivega spreminjanja pomenskosestavinskega (semskega) vzorca (Vidovič Muha 2001: 111–157).

²⁴ Potrebo se je zavedati, da sta v samo definicijo leksikalnega pomena obravnavanega tipa leksemov – izrazna beseda, stalna besedna zveza – vgrajena oba pomenotvorna vidika – sintagmatski in paradigmatični.

2 iz drugega jezika

2.1 Zakrito prevzemanje – kalkiranje (Vidovič Muha 1988: 46–48; SLP: 11–17)

2.1.1 Denotatni kalki – brez denotata v jeziku prejemniku, npr. izvorno pojmi iz računalništva

2.1.2 Pomenski kalki – ohranitev izbire pomenskih sestavin jezika dajalca (dalje JD) v jeziku prejemniku (dalje JP)

2.1.2.1 Iz klasičnih jezikov – internacionalizmi, npr. (iz jezikoslovja) *konverzija* – *sprevrženje*, *palatalizacija* – *nebnjenje*, *metateza* – *premet*, tudi primeri iz Slovarja slovenskega pravopisa (2001) kot *viktimolog* – *žrtvoslovec*, *paleontolog* – *starinoslovec*.

2.1.2.2 Iz t. i. globalnega jezika – katerekoli variante angleščine, tudi t. i. globalizmi,²⁵ npr. (iz računalništva) *strežnik* – *server*, *trdi disk* – *hard disk*, *povezovalnik* – *linker*, *uporabniško ime* – *user name*, *razhroščenje* – *debugging*.

2.2 Izraženo prevzemanje

2.2.1 Citatnost – celovita ohranjenost izraza JD v JP, npr. (iz računalništva) *Microsoft Windows 2000 Professional*; *Outlook Express*, *CodeBase*, *Shaker*, *Spy*.

2.2.2 Polcitatnost – predvsem črkovna (lahko tudi glasovna) ohranjenost JD v JP, oblikoslovni, lahko tudi besedotvorni morfemi že v JP, npr. *bianc-o*, *-a*, *shwe-ps-0*, *-a/-ov*, *megabit-0*, *-a*.

2.2.3 Sistemska prevzetost – vključitev v formalni (tudi glasovno-črkovni) sistem JP, npr. *virtualnost*, *demokracija*, tudi iz računalništva npr. *animacija*, *aplifikacija*, *ikona*, *klik*.²⁶

V zvezi s temeljno orientacijo jezikovnokulturnega vidika se je smiselno navezati na 60-a leta prejšnjega stoletja, ko se je tudi v slovenskem okolju prvič uveljavila kot merilo jezikovne ustreznosti jezikovna realnost, izhajajoča iz zvrstno relevantnega dokumentiranega gradiva; zasnova SSKJ temelji prav na aktualni jezikovni rabi svojega časa. Danes, ko so na razpolago različni računalniški nabori gradiva – korpusi, lahko pri jezikovnokulturni orientaciji še toliko bolj upoštevamo jezikovno resničnost – rabo, kot se uveljavlja v sedaj (tudi) sociolektalno različno členjenem jeziku.

3 Bolj povzemalni pregled slovenske leksike z vidika izraza, denotativnega pomena in možnosti ubesedenja (verbalizicije) pomena, se pravi razlage, je bil med drugim namenjen temeljni ločitvi leksemov na tiste, ki izkazujejo možnost strukturnih pomenskih povezav in na vse druge. Kot smo videli, samo prvi tip leksemov omogoča struktur-

²⁵ O nujnosti jezikovnokulturnega razločevanja med internacionalizmi in globalizmi več v prispevku Vidovič Muha (2004: 73–81).

²⁶ Slovenski pravopis (1990: 27; 2001: 22) uvaja izraz izposojenke za »p/opolnoma poslovenjene občne prevzete besede« tipa *vojna* in tujke za »deloma poslovenjene občne besede« tipa *show* [šou šova]; med »poldomače (polprevzete) besede« sodijo tiste, ki so »nastale iz prevzetih besed ali njihovih delov in domačih obrazil«, tip *moralnost*. Pojem polcitatnosti je vezan na »deloma poslovenjena lastna imena«. – Kot je razvidno, je v prispevku predstavljena členitev nastala na podlagi izrazne (glasovno-črkovne) podobe leksema (besede, stalne besedne zveze) in njegove sposobnosti vključitve v slovenske pregibne in besedotvorne vzorce. Ni jasno, zakaj je bilo potrebno v pravopisu kot klasičnem sinhronem normativnem priročniku obuditi zlasti že opuščeni izraz »izposojenka«, saj gre za izrazno, oblikovno, besedotvorno vključenost v slovenski sistem ob seveda pomenski upravičenosti; enako velja tudi za »poldomačnost« besede.

no formalizacijo leksikalnega pomena, ki temelji na treh sklopih glede na razsežnost denotata hierarhiziranih pomenskih sestavin (semov) – kategorialnih, uvrščevalnih in razločevalnih; vsi trije sklopi so v hierarhiziranem sistemu odprti in medsebojno pogojeni. Pri tem velja poudariti celovitost oz. nedeljivost jezika, slovarja in slovnice, ki se neposredno kaže po eni strani na ravni kategorialnosti, se pravi zveze med minimalnim stavčno zgrajenim besedilom in pomenom leksema, po drugi pa v sintagmatsko-paradigmatskem razmerju, vgrajenem tudi v samo temeljno pomensko zgradbo leksema.

Leksika, katere pomen je neposredno ali posredno odvisen od govornih dejanj in slovnicih razmerij ne more oblikovati pomenskosestavinskih (semskih) povezav, se pravi, da je v tem smislu njihov pomen sistemsko neodvisen od pomena istovrstnih leksemov.

LITERATURA

- LOGAR N., 2003: *Kratice in tvorjenke iz njih – aktualna poimevalna možnost*. V: Gajda, Stanisław (ur.), Vidovič Muha, Ada (ur.). *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa*. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej; Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, str. 131–149.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ)*, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SNOJ, J., 2004: *Tipologija slovarske večpomenskosti slovenskih samostalnikov*. (Zbirka *Linguistica et philologica*). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- STICH, A., 1979: *K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu*. Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha
- Toporišič, J., 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- – 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, A., 1988: *Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zloženek*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni tisk.
- – 1991: *Nekatera aktualna vprašanja slovenske jezikovne kulture*. XXVII. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 17–29.
- – 1993: *Glagolske sestavljenke – njihova skladijska podstava in vezljivostne lastnosti: z normativnim slovensko-nemškim vidikom*. Slavistična revija, let. 41/1. 161–192.
- – 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje (SLP)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- – 2003: *Pomenska tipologija leksemov glede na vrsto denotata*. V: Požgaj Hadži (ur.). drugo slovensko-hrvaško slavistično srečanje. Ljubljana.
- – 2004: *Vprašanje globalizmov ali meje naših svetov*. V: Kržišnik, Erika (ur.). Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti, (Obdobja, Metode in zvrsti, 22). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, str. 73–81.
- – 2006: *Kategorialnost leksemov med slovarjem in slovnico*. V: Vidovič Muha, A. (ur.). *Slovensko jezikoslovje danes*. Slavistična revija, 54, posebna številka. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 23–42.
- ŽELE, A., 2001: *Vezljivost v slovenskem jeziku*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

SUMMARY

The formal word or non-sentential set phrase occupies three basic areas of lexicon. It appears as:

- (a) a sentence elements; in this case the definition of the denotatum's meaning is syntagmatic, i.e., subordinate non-clausal, composed of paradigmatically acquired semantic components (sememes); this involves the relationship between the conceptually broader (super-ordinate constituent of the phrase) and the conceptually narrower (subordinate constituent), that is, classifying semantic component and distinctive semantic components, e.g., *drevo* 'plant with trunk and branches';
- (b) word-classes with grammatical meaning without being sentence constituents, i.e., conjunctions and prepositions, which express two relationships in language, i.e., coordination and subordination; the definition of the denotatum's meaning is on principle according to *SSKJ* concealed sentential, which in the case of prepositions creates confusion between the concept of a proposition and a free verbal morpheme, e.g., *na* '/one who uses *na*/ to express movement towards the upper part of something /.../';
- (c) concealed lexicalized speech act involving modificatory parts of speech that are not sentence constituents, i.e., the interjection and some particles, e.g., *joj* '/who/ expresses emotional distress, concern';
- (c₁) constitutive components of speech acts, parts of speech that are sentence constituents, i.e., 1st and 2nd person personal pronouns, that is, the speaker vs. the spoken to, e.g., (*one who*) *expresses him-/herself as the speaker*;
- (c₂) a group of adverbs of external circumstances, dependent on the elements of speech act, i.e., location and time, that is, the location of the speaker and the moment of speaking, e.g., *tu* '/one who/ expresses speaker's location', *sedaj* '/one who/ expresses that the act takes place at the same time as speaking'.

The clausal sentence appears as:

- (a) an expressed speech act realized in specific pragmatic circumstances, such as a statement, e.g., *Dober dan (želim)* as a greeting on arrival;
- (b) minimal discourse or part of discourse, such as proverbs or sayings.

To summarize: From the point of view of the denotatum, the formally defined word and a non-clausal set phrase are in terms of their basic or original role in the core of denotation; clausal sentence and utterance appear in this role as well.

The linguistic-cultural aspect covers the questions of lexical items as formal words and non-sentential set phrases mainly in the role of primary denotata, with the exception of acronyms, which are considered secondary. They are presented typologically from the point of view of creating denotata with the means of one's own language vis-à-vis borrowing from other languages.